

Құралай ЖАНҰЗАҚОВА

МИФОПОЭТИКАЛЫҚ ПАРАДИГМАЛАРДЫҢ РОМАНТИЗМНІҢ
ЭСТЕТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ФУНКЦИЯСЫ

В статье рассматривается художественная функция мифопоэтических парадигм в эстетике романтизма.

Makalede romanizm estetiğindeki efsaneli olguların edebi fonksiyonu yer almaktadır.

Романтизм құбылысын зерттеушілер Н.А.Гуляев, А.В.Карельский, В.П.Руднев және В.М.Толмачев романтизмнің өмірлік циклы ХІХ ғасырдың ортасында аяқталған жоқ, оның шығармашылық импульстары белгілі бір деңгейде ХХ ғасырда да мәдениеттің дамуын да айқындайды деп есептейді. Романтикалық дәстүрге сүйену, жекелей алғанда, ғасырлар тоғысында, кейіннен постмодернизм дәуірінде қарқын алған «жаңа мифология» жасауда жалғасын тапқан мифтік шығармашылықта көрініс берді.

Романтиктердің мифке қызығушылығы жалшыға мәлім ақиқат болғанымен, бұл дәуірдің өз мифтік шығармашылығы жан-жақты зерттелмеген. Көбінесе орыс және шетел әдебиеттанушылары да, қазақтың зерттеушілері де ХХ ғасырдағы жазушылардың шығармаларына, ең алдымен модернистердің мифопоэтикасына жіті назар аударады. Осы тұрасында мифтің романтикалық концепциясын зерттеуші Е.Г.Процина: «Мифтік шығармашылық мәселесі, миф пен әдебиеттің байланысы – бүгінгі әдебиеттанудың орталық мәселелерінің бірі, алайда оның барлық аспектілері әлі де толық қарастырылмаған. Көбінесе барлық зерттеушілердің назары ХХ ғасыр қаламгерлерінің мифопоэтикасына, ең алдымен, модернист жазушылар туындыларындағы мифтік шығармашылыққа көбірек бағытталады, бұл заңдылық та, себебі осы мәтіндерде миф маңызды құрылым тудырушы ұстаным болып табылады. Алайда модернистер көп жағдайда мифті пайымдау мен «қолданудың» романтикалық дәстүрлеріне иек артты. Неміс романтиктері бірінші болып, мифті көркем шығармашылықтың ұстанымына айналдырды. Алайда, бұл фактіге көп көңіл бөлінбейді» [1, 3], - дейді.

Романтиктерді мифтің романтикалық пафосы, эмоционалдық және эстетикалық қуаты, экспрессивтік тіл көркемдігі, т.б. қызықтырды. Романтик – жазушылар тек өткен дәуір, антикалық мифтер арсеналын ғана қолданбай, өз мифологияларын жасай алатынын да дәлелдеді. Романтиктер мифтің шығармашылық потенциалын, оның адамзат үшін уақыттан тыс мәнін белгіледі. Осының негізінде романтиктердің бүгінгі күні мифті жаңғырту мен қайта жасауына ұмтылысы күшейіп, *жаңа мифология идеясы* туды. Әлемдік әдебиетте бұған Сервантес, Шекспир, Гете шығармашылықтары дәлел бола алады. Бұл тұста романтизмді

анықтаушы белгілердің бірі саналы түрде жинақтаушы символдық бейнелерді жасауға ұмтылыс болып табылады. Ал, ең бастысы - олар өздерінің миф-образдарын жасауды ойлаған. Неміс романтизмі теоретиктерінің пікірінше, мифологиялық образдар арқылы дәуір дамуындағы негізгі тенденцияларды ашып көрсетуге болады. Сонымен бірге мифтердің бойындағы жалшыадамзаттық мазмұн олардың өміршеңдігін жоғалтпайды.

Жаңа мифология жасай білген романтизмнің ірі суреткерлері бірнеше ұрпақтардың санасында өздері жасаған символдық бейнелерімен жатталып қалды. Байрондағы Каин, Манфред пен Корсар, Ю.Лермонтовтағы Демон мен Мцыри, Г.Мелвилдегі Моби Дик, В.Гюгодағы Квазимодо, С.Т.Кольридждің Кәрі Теңізшісі. Романтиктердің бейнелі «гигантоманиясы», яғни «алып тұлғаларды» сомдауға ұмтылысы тарихи үрдіс пен философиялық ойлардың әсерінен туындады.

Романтизм эстетикасында нақты бүгінгі болмыс мифтендіріліп, оған символдық мән жүктелді. Өз дәуірінің бүгінгі тақырыптарына арналған (Байронның «Чайльд Гарольдтың саяхаты», Г.Гейнениң «Германия. Қысқы ертегісі») шығармаларда ғана емес, тарихи романдар да (В.Гюго, А.Гаррет романдары), философиялық-фантастикалық шығармаларда да (Н.Гофманның «Шайтанның эликсирлері», Г.Гейнениң «Атта Троль», т.б.) ерекше стихия болды. Романтикалық әдебиетке бүгінгі өзекті мәселелердің ену формасы сан түрлі болды – авторлық шегіністер, полемикалық айтыстар, аллюзиялар. Романтикалық шығармаларда өз дәуірінің маңызды мәселелері сан алуан мифологиялық, символикалық жинақтаулармен, болмыстың мәңгілік мәселелерімен астасып, сабақтасып жатты, өткен күндерді бүгінгі күн аясында, ал бүгінгі күндерді өткен дәуір ауқымында көре білу қасиеті романтикалық санаға тән болды.

Миф - көркем шығарманың эстетикалық әсерін, эффектілік қуатын арттыратын тәсіл. Көркем әдебиетте фантастикалық және пынайы күнделікті фактілердің қосындысы романтиктер В.Одоевский, Н.В.Гоголь («Вечера на хуторе близ Диканьки» жинағы) шығармаларында кездеседі. Э.Т.Гофман «Алтын құмыра», «Кішкентай Цахес», «Бромбилла принцесса», «Құм адамы», «Щелунчик» романтикалық үлгідегі туындыларында мифтік шығармашылықты сәтті пайдаланды. Көркем әдебиетте ежелгі түсініктердің көрініс беруі, қазіргі жазушылардың мифологияға түрен салуы қоғамдық сананың алғашқы ойлау формасы болған мифологиялық ойлау жүйесінің әр адамның санасында сақталып қалатынын көрсетеді. Нәтижесінде миф көркем шығарманың құрылымында трансформацияланды.

Мифологияны жан-жақты зерттеген Е.М.Мелетинский романтизм жүйесінде мифтердің қолданылу ерекшеліктері, романтиктердің мифологиясы, жаңа мифология тудырушылар турасында: «Неміс романтиктері мифтен идеалды өнерді көре білді... және алдарына табиғат пен адам рухының, табиғат пен тарихтың терең бірлігін, бірдейлігін арқау

еткен жаңа, көркем мифологияны жасау мақсатын қойды. Неміс романтиктерінің жаңа мифологиясы үнемі ертегілік сипат (мифті қабылдаудағы принципиалды эстетизмнің әсерінен) пен мистицизмнің арасында ауытқыш жүрді [2,284] - дейді. Осы мәселеге қатысты Н.Я.Берковский: «Миф – қандай да бір образдан тыс, табиғат пен тарих білдіретін нәрседен тыс... Мифте құбылыстың астарындағы мейлі ол жасампаз сипатта, мейлі қиратушы сипатта болсын, бізге таныс емес, назарымыздан тыс бүкіл өмірі алдымызға шығады. Мифте көзге көрінбес, айқын емес, болуы мүмкін нәзік тұстар айқын, нақтылы болмыспен араларын ажыратып жатпай-ақ қатар, тең дәрежеде көрініп жатады, бірақ көбінесе басым түскен қасиетінің пайдасына шешіледі. Жинақталған жоғары стиль мифке философиялық қасиет берсе, ненің болған, ненің болмағанын ажыратпау мифті фантастикамен жақындатады» [3] – деп пайымдайды.

Мифтегі пынайылық қазір тарихи пынайылықпен қатар қойылады. Миф уақыт өте келе тарихи сенім-нанымдардың қарапайым формасы болудан қалды. Миф құндылығының ерекше табиғаты бар, ол философиялық танымға да поэтикалық шығармашылыққа да жақын. «Мифте пынайылықты, ақиқатты талап ету сақталады, алайда оны пынайы болмыспен қатар қойып, сабақтастырғанда логикалық және хронологиялық сәйкестіктер өнерге тән заңдылыққа байланысты поэтикалық сәйкестіктермен ауыстырылады. Поэтикалық шығармашылық түрі болуы эстетика мен мифологияның жемісті сәйкестігін ашып көрсетеді, соның нәтижесінде миф ең жоғарғы дәрежесіндегі адамдық, сонымен қатар көркемдік құндылыққа, маңызға ие болады: оның бойында фантазия өмір сүреді» [4, 267] - дейді.

Әдеби мифтік шығармашылық теориясының негізін жасаған Шеллингтің пікірінше, Данте, Шекспир, Сервантес, Гете сияқты ұлы суреткерлер «мәңгілік мифтер» туғызды: «Әрбір ұлы суреткер өзіне айқара ашылған әлемнің қандайда бір бөлігін тұтастыққа, бір бүтінге айналдырып, оның материалынан өзінің жеке мифологиясын жасай алуы қажет... Мифология -өнердегі бүкіл поэтикалық дүниенің материалы, жоғарғы формадағы универсум. Мифология ұғымын түсіну үшін бір адам ұлылығының туындысы болған «Дон Кихотты» еске алсақ та болады» [5] - деді.

Романтизм дәуіріндегі әдебиетте осы көзқарастың растығына көзіміз жеткендей жеке-авторлық мифтік шығармашылықтың күшті қарқынмен дамығанын көреміз. Романтиктердің дәстүрлі мифологиялық образдарды еркін, тіпті ирониялық ойын ретінде қолдану, түрлі елдердің мифологиясы элементтерің, сонымен қатар өз әдебиетінің мифтік фантастикасын бір арнаға біріктіру – романтиктердің мифті қолдану ерекшелігін танытты. XX ғасыр әдебиетінде бұрынғы мифтерге ұқсас келетін, көп жағдайда солармен тәркіндес болған туындылар дүниеге келді (бірақ, олардың ерекшелігі

саналы түрде қиялды, ойдан шығаруды тірек етуінде). Оларды В.Хализев «миф тәріздес» (мифоподобные) деуге болады дейді. Зерттеушінің тұжырымдауынша, қазіргі неомифология ертедегі мифтердің тарихи, дәуірлік, тұрақты қасиеттерінен айырылған» [6,138].

Жекелік-авторлық мифология бұрынғы мифтердің өздерінің дәуірлік және ұлттық сан алуандығымен еркін түрде жаңадан көрініс беруінде көрінеді Мұндай неомифологизм И.Х.Гельдерлин, И.В.Гете, («Фаусттың» екінші бөлігі), Дж.Байрон және романтизм дәуіріндегі көптеген орыс жазушыларының шығармашылығында көрініс тапты. Бұл дәстүр ХХ ғасырда жалғасын тапты. Осы ретте Т.Манның («Иосиф және оның ағалары»), М.Булгаковтың («Мастер мен Маргаритасы»), Р.М.Рилькенің («Орфейге сонеттер») туындыларын атауға болады. Осы қатарда – Д.Л.Андреевтің поэтикалық шығармашылығы мен тікелей мағынасында миф болып табылатын «Әлем Розасы» трактаты. Аталған авторлардың шығармалары адамзаттың көпғасырлық діни және мифтік шығармашылық тәжірибесінің шығармашылық мұралары болып табылады.

Миф - романтизм сияқты қазіргі әдебиеттанудағы маңызды теориялық мәселелердің бірі. Қазіргі таңда миф концепциясының сан алуан түрлері бар. Бүгінгі адам мифтен алуан бояудың қоспасын табады: бұл аллегория да, символ, философия, архетип, күрделі әлемнің бейнесі.

ХХ ғасырда романтизм мен реализмге сәйкес әдебиеттің мифологияға екі түрлі жаңа қатынасы қалыптасты. Біріншісі – ортағасырлық «символизмнен» «табиғатқа еліктеуге» біржола көшу үшін дәстүрлі сюжет пен «тошиқадан» саналы түрде бас тарту, шынайы болмысты адекватты өмірлік формаларға сай бейнелеу. Екіншісі – мифті саналы түрде, неформальды, дәстүрден тыс (оның формаларын емес, оның «рухын») пайдалану, кейде ол дербес поэтикалық мифтік шығармашылық сипатына ие болады» [2,280].

Адамзат ертеден өздерін қоршаған ортаның түп қазығын, тамырын тануға деген талшынысы толастамаған, жаратылыстың тылсым құпиясына ой жіберуге әрдайым дайын болған. Миф – табиғаттан тыс жай және «таңғажайып» құбылыстар мен оқиғалар туралы аңыз-әңгімелер. Ол - алғашқы қауымдық қоғам адамдарына тән дүние туралы қиял-ғажайып ұғым. Қазақ мифологиясы әлемнің кез келген бұрышындағы адамзаттың небір қиялдары мен арманының жемісі болған аңыздарға бай болды.

Мифопоэтикалық форма – қаламгерлік шығармашылықтың жемісі, көркемдік мүддеге қызмет ететін эстетикалық құрал. Көркем шығармадағы мифтер дегеніміз – жазушының асыл арманымен астасқан ертегілер, аңыз-әңгімелер. Миф алғашқы танымдық форма деп танылуымен қатар, оның көркемдік тініндегі қиял байлығы мен ой шеберлігі суреткерлерді таң қалдырмай қоймайды. Мифтің көмегімен әдебиеттанушылар әдеби тектер мен әдеби процестің заңдылықтарын түсіндіріп қана қоймай, жеке әдеби шығармалардың ерекшеліктерін тануға ұмтылуда. Мифология көптеген

уақыт бойы дәстүрлі көркемдік ойлау жүйесінде дайын көркем форма ретінде қызмет етіп келеді. Адамзат тәжірибесінің «түйіні» болып табылатын ондағы мазмұн байлығы, мифтің универсал қасиеті, синкреттілігі әр түрлі бағытта қалам сілпеген қаламгерлерді ғасырлар бойы қызықтырып келеді.

Көркем туындылардағы мифтік сюжеттер ежелгі мәдениеттің философиялық концепцияларын синтездеуге мүмкіндік береді. Аңыз - өмір материалы, пикират. Сондықтан оны да жинақтаудан, сұрыптаудан өткізіп барып, айтар идеяға сай ұтымды пайдалана біту қажет. Халық қазынасында жалпы адамзаттық идеялар мен адамгершілік мәселелер бой көрсетіп, бүгінгі заманның ділгір мәселелерімен үйлескендіктен, жазушылар да осынау сарқылмас бастауларға бет қойды.

Көркем әдебиеттің даму тәжірибесінде мифтік сюжеттерді, аңыз-өңгімелерді әдеби шығармада қажетіне қарай пайдалану ежелден бар үрдіс. Шығыстың, қазақтың поэтикалық ойлау жүйесінде сөз зергерлерінің мифологиялық бастаулардан тірек іздеуі жиі байқалады. Аңыздардың жалпыадамзаттық мазмұны мен терең философиялық астарын алған ашқандардың бірі - Абай. Оның «Ескендір», «Масғұт» атты романтикалық поэмаларында алғаш рет мифологеманы батыл қолданады. Әрине, мифологизмнің терең бастауы ауыз әдебиетінің, халық поэзиясының терең қойнауларында жатыр.

XX ғасыр әдебиетінің өзіне тән ерекшелігі мифтік шығармашылықтың қарқын алып, өрістеуі болды, бұл ғалымдарға көркем сөз өнерінде *неомифологизм* феноменін (Е.М.Мелетинский, З.Г.Мишц, Ю.М.Лотман) көруге мүмкіндік берді. Мифке деген зор ықыластың себептері ретінде: базальк онтологиялық және эпистемологиялық түсініктердің өзгере бастауы (В.Мелетинский), қоғамдық сананы идеологияландырудың күшеюі (Р.Барт), тұрақты жалпы универсалийлерге назар аудару арқылы дағдарысты өтпелі дәуірлерді пайымдауға, зерделеуге тырысу, тұрақты образдардан, дәстүрден тірек іздеу (А.Е.Нямпу) сияқты факторларды ғалымдар да атап өтеді. Өткен жүзжылдықта болған әлемдегі зор құбылыстар, зор оқиғалар адамзат мәдениетінің универсалды парадигмаларына деген қызығушылықтың алғышарттарын, өнердің дамуының имманентті заңдылықтарына сәйкес мифтік шығармашылық процестерінің қарқынды дамуын, өзіне дейінгі өткен дәуірлердің көркемдік және дүниетанымдық тәжірибелерінің жүйелі түрде өзекті сипатқа ие болуын, стильдер динамикасын қалыптастырды.

Қазақ прозасында парадигматикалық ассоциативтілік пен мифопоэтикалық ойлау жүйесінің алғашқы формалары, сюжетті фольклорлық мотивтермен көмкеру М.Әуезов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов шығармаларында көрінді. Аңыздар мен мифтерді көркем туындыда әдеби тәсіл ретінде қолдану 1970-80 жылдарынан бастап қарқын алды. Осы кезеңде мифологема өз дәуірінің тақырыбын идеялық-образдық тұрғыдан шешу құралы ретінде батыл қолданады. Ғылыми-техникалық даму мифтік шығармашылыққа жаңа тақырыптар берді. Осы тұстағы қазақ

жазушыларының тарихи романдармен қатар, бүгінгі күн тынысын бейнелейтін символдық астарлы мәндегі әңгіме, повестерде, хикаяттарда, күй аңыздарында, т.б. прозалық туындылар түрлерінде аңыз жаңаша қолданыс тапты. Олардың қатарына қазақ әдебиетінде Ә.Кекілбаев, Ә.Әлімжанов, С.Санбаев, Д.Досжанов, О.Бөкеев, Кеңестік әдебиетте - В.Быков, В.Астафьев, Р.Гамзатов, Ш.Айтматов, О.Чиладзе, Г.Мотевосян, А.Ким, В.Белов, т.б. қаламгерлерді жатқызуға болады.

Мифологизм - бұл суреткерлердің стилі мен образды ойлау жүйесінің ең бір тартымды сипаттарының бірі. Олар аңыздық прозаның айшықты үлгілерін жаңа мазмұндық формада қолданғанын көреміз. Жазушылар өзінің өмірлік ұстанымына, адамгершілік өлшемдері мен көзқарастарына мифологиялық бастаулардан бағдар іздеді. Мифтік шығармашылық көркем шығарманың стильдік ерекшелігін, құрылымдық мәнін, идеялық, эстетикалық әсерін ұтымды бейнелеуге ықпал етеді.

Қазақ әдебиетінде мифті тудырушы жазушылардың алдыңғы қатарындағы Ә.Кекілбаевтің («Дала балладалары», «Аңыздың ақыры»), С.Санбаевтың («Аңызды аңсағанда», «Көп-ажал», «Мәңгілік күрес»), О.Бөкеевтің («Қар қызы», «Мұзтау»), т.б. шығармалары ерекше «ойындық» стилімен, жанрлық шекараларының бұдырлығымен, бұрынғы эстетикалық және идеологиялық қалыптың шеңберінен шыға білу қасиетімен ерекшеленді. Мифологизмге жақын жазушылардың көбіне ортақ қасиеттер: өткен дәуірлерге де, болашаққа да қатысты ауқымды философиялық жинақтауларға бейімділік; халық ауыз әдебиетінің поэтикасымен, эстетикасымен ішкі үндестік; көтеріңкі-эмоционалдық леп, *романтикалық стильге жақындық*. Көркем туындылардағы мифтік сюжеттер жазушыларға ежелгі мәдениеттің философиялық концепцияларын синтездеуге мүмкіндік береді.

Егер қазақ жазушылары бір жағынан, өздерінің жаңа мифтерін жасай білсе, екінші жағынан, олар ескі аңыздарды міндетті түрде қайта жаңартып, түрлендіріп, өзгертті. Кейде миф шығармаға тұтастай арқау болады. Қазіргі қазақ әдебиетіне ерекше болмыс-бітімді шығармалар әкелген, аңызды шығармаларында өнімді пайдаланып, өзінің көркемдік шешімін әлемге танытқан жазушылардың көп басына Ә.Кекілбаевты атауға болады. Ә.Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романы тұтасымен бүгінгі заман ыңғайына қарай бейімделген ұлттық мифке құрылып, өткінші емес, мәңгілік құндылықтарға арқа тірейді. Ол аңыздық желілерді өз шығармаларында сәтімен, ұтымды да тұжырымды пайдаланады.

Қазақ прозасындағы мифтің қолданылу ерекшелігі турасында зергтеуші А.Ісімақова: «...Миф поэтикасы бүгінгі күнді терең уақыттық межелемен байытады, әрекет етуші мәдени метафоралар мен ассоциациялар қорын кеңейтеді. Нәтижесінде бір кездері мағыналық мән алған поэтикалық формулалардың (архетиптердің) «жандану» процесі жүреді [7, 382] - дейді.

Қазіргі қазақ романындағы мифологема метафора ретінде, қазіргі болмысты жалпы адамзаттық адамгершілік тәжірибесі контекстіне енгізудің қандай да бір көркемдік тәсілін айқындау ретінде көрінеді. Мифтік сюжеттер шығармада бүгінгі күннің күрделі де қарама-қайшылығы мол адамгершілік, рухани жағдайымен үндес келеді. Өз дәуіріндегі қоғамда бел алған рухани бастауға қарсы, адамзат жат құбылыстарды әшкерелеуде мифтің көркемдік қызметі ерекше.

Миф бүгінгі өркениеттің даму сатысында қайталанбас жаңа мазмұнға ие. Ол жаңа қасиеттермен толыға түсті. Ең алдымен, мифологизм өсиетшілдіктен, дидактизмнен, ақыл айтушылықтан арылды. Мифологиялық аллегорияның мағынасы шығарма мәтінінің астарына, ішкі терең өзегіне ауысты. Оның жинақтаушылық ауқымы, символикалық мәні тереңдей түсті. Ол көркем шығармаға көркем кестелі тіл, эстетикалық, идеялық мазмұн, терең эмоционалды-экспрессивтік мән-мағына дарытты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Процина Е.Г. Романтическая концепция мифа и ее отражение в малой прозе Ф.Фукс. - Нижний Новгород, 2004.
2. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. -М.: Наука, 1976.
3. Берковский Н.Я. Романтизм в Германии. -Л.: Худож. лит., 1973.
4. Вейман Р. История литературы и мифология. Очерки по методологии и истории литературы. -М.: Прогресс, 1975.
5. Шеллинг В.Ф. Философия искусства. СПб. -М., 1996.
6. Хализев В. Теория литературы. -М.: Высшая школа, 2002.
7. Исмакова А. Казахская художественная проза. - Алматы: Ғылым, 1998.

RESUME

ZHANUZAKOVA K. (Almaty)

ART AESTHETIC FUNCTION OF ROMANTICISM MYTH POETICAL PARADIGM

The article deals with artistic function myth poetical paradigms in the aesthetics of Romanticism.